

XIX. YÜZYILDA OSMANLI BALKAN VİLAYETLERİNİN GENEL DURUM

Recep BÜYÜKTOLU* Seher KARAKUŞ**

Öz

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren eski gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti sorunu kendi içindeki çözümlere bağladı. Bu nedenle Osmanlı padişahları ve devlet adamları ilk olarak askeri ve mali ıslahatlara yöneldi. Ancak XVIII. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan pek çok değişimin Osmanlı üzerindeki etkileri kaçınılmaz oldu. Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi olayların ortaya çıkardığı yenedünya düzeni hem ülkeler genelinde hem de Osmanlı özelinde pek çok problemi beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti de bu problemlere karşı çözüm bulmak amacıyla daha kapsamlı ıslahat hareketlerini başlatmak zorunda kaldı. Islahatlar özellikle XIX. yüzyılda uygulama alanı ve kapsamı bakımından en geniş boyutlara ulaştı. Selanik, İşkodra, Kosova, Yanya, Manastır ve Edirne gibi Osmanlı’nın Balkan vilayetleri yapılan ıslahat çalışmalarından en çok etkilenen bölgeler oldu. Yaşanan savaşlar ve yapılan ıslahatlara bağlı olarak XIX. yüzyıl boyunca Balkan vilayetlerinde idari yapı ve taksimat, nüfus, sosyal ve kültürel hayat, eğitim ve iktisadi hayatta pek çok değişim yaşandı. Çalışmamızda Balkan vilayetlerinde XIX. yüzyıl boyunca yaşanan bu değişim ve gelişmeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Osmanlı, Balkanlar, Vilayet, Yenileşme

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, recepbuyuktolu@hotmail.com, ORCID:0000-0001-6140-7398

**Doktora Öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, karakus@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8580-538X.

Makale Gönderilme Tarihi:11 Aralık 2020 Makale Kabul Tarihi:5 Mart 2021

Makale Türü: Araştırma Makalesi

GENERAL SITUATION OF OTTOMAN BALKAN PROVINCES IN 19TH CENTURY

Recep BÜYÜKTOLU, Seher KARAKUŞ

Abstract

The Ottoman Empire, which started to lose its former power since the middle of the 16th century, linked the problem to its internal solutions. However, the effects of many changes that took place in Europe in the 18th century on the Ottoman Empire were inevitable. The new world order brought about by events such as the French Revolution and the Industrial Revolution brought along many problems both in the country and the Ottoman Empire. The Ottoman Empire had to initiate more comprehensive reform movements in order to find solutions to these problems. Reforms reached the widest dimensions in terms of application area and scope, especially in the 19th century. The Ottoman Balkan provinces such as Thessaloniki, Shkodra, Kosovo, Ioannina, Bitola and Edirne were the regions most affected by the reforms. Due to wars and reforms, many changes took place in the administrative structure and division, population, social and cultural life, education and economic life in Balkan provinces during the 19th century. In our study, these changes and developments in the Balkan provinces during the 19th century are evaluated.

Keywords: 19th Century, Ottoman, Balkans, Province, Reform

Giriş

XIII. yüzyılın sonlarında Söğüt ve Domaniç yöresinde siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Osmanlı kısa sürede yörenin en güçlü yönetimi haline geldi. 1353 yılından itibaren Avrupa kıtasında da fetihlere başladı ve kazandığı askeri başarılar sayesinde Balkanlar ve Orta Avrupa'nın en önemli siyasi ve askeri gücü oldu. Ancak bir süre sonra eski gücünden uzaklaşmaya başladı ve XVI. yüzyılın ortalarından itibaren devlet içerisinde belirgin bir şekilde görülen sorunlar padişahları ve devlet adamlarını yenilik arayışına sevk etti. Devletin kötüye gidişinin nedenlerinin yalnız içerideki sorunlarda aranması yöneticileri ilk aşamada askeri ve mali alanda başlatılan ve yüzeysel olan ıslahat çalışmalarına yöneltti. Ancak yaşanan gelişmeler bu ıslahatların diğer alanlarda da yapılmasını zorunlu hale getirdi.

XVIII. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşen Sanayi Devrimi (1750) sonrasında Avrupa'da üretimde buharlı makinelerin kullanımı üretim sürecini hızlandırdı. Bunun sonucunda ortaya çıkan hammadde ve pazar ihtiyacı sömürgecilik faaliyetlerinin hız kazanmasına neden oldu (Soyluer, 2017: 2).

Fransa'da gerçekleşen Fransız İhtilali (1789) ise ulus, ulusçuluk, ulusal egemenlik, demokrasi, laiklik, adalet gibi akımlar ve kavramların önce Avrupa'da ardından tüm dünyada etkili olmasının önünü açtı (Üçarol, 2019: 36). Osmanlı bu gelişmelerden en çok etkilenen devletlerden biri oldu. Batı Avrupa'da endüstrileşmeyle birlikte gerçekleşen iktisadi ve askeri alanlardaki ilerlemeler Osmanlı için önemli bir tehdit unsuru oluşturdu (Pamuk, 2017: 12). Osmanlı Avrupa üretimi malların açık pazarı durumuna geldi ve yabancı mallar yerli mamullerin yerini giderek artan bir hızla almaya başladı. (Seyitdanlıoğlu, 2009: 54). Fransız İhtilali ise milliyetçi siyasal akımlar ve dış güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmesinin de etkisiyle Osmanlı'da Millet sistemi¹ çerçevesinde örgütlenen gayrimüslim unsurların ayrılıkçı hareketlere yönelmesinin önünü açtı (Yetim, 2011: 289).

Avrupa'da yaşanan tüm bu gelişmeler ve gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'na etkisi ıslahat hareketlerini zamanla daha kapsamlı hale getirdi. Bu bağlamda XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için köklü bir yenileşme ve yeniden yapılanma dönemi oldu. Askeri düzenlemeler ve mali alanda başlayan ıslahat çalışmaları, idari, ekonomik ve sosyal alanların tümünde uygulanmaya çalışıldı. Özellikle 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra ıslahatların tüm vilayetlerde uygulanması amaçlandı. Bu ıslahatlar arasında ilk akla gelenler şunlardır: Yönetim sisteminde verimliliğin artırılması ve uzmanlaşmaya gidilmesi amacıyla Avrupa örnek alınarak bakanlık ve idare heyetleri kuruldu (Zürcher, 2017: 94). 1864 ve 1871 Nizamnameleri ile Osmanlı vilayet yönetimi yeniden düzenlenerek taşra yönetiminde merkezîyetçi bir idare sistemi kurulmaya çalışıldı (Ortaylı, 2016: 429-430). İltizam usulü kaldırılarak vergilerin muhassıllarca merkeze gönderilmesi usulü benimsendi (Akyıldız: 2011: 4). Avrupalı tüccarla ile Osmanlı tebaası arasındaki anlaşmazlıkları çözmek üzere yabancıların ve Müslümanların birlikte görev aldığı karma mahkemeler oluşturuldu (Berkes, 2018: 222). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim sisteminde eğitim yaşı, müfredatları, öğretmenleri ve okulların yapısı vb. gibi pek çok konuyu kapsayan birçok düzenleme yapıldı (S. J. Shaw ve Shaw, 2017: 143-145). 1864 yılında Avrupa karşısında yerli sanayiye rekabet gücü kazandırabilmek için "*İslah-ı Sanayi Komisyonu*" kuruldu. 1873'e kadar faaliyet gösteren bu komisyon esnafın şirketler halinde birleştirmesi suretiyle özel teşebbüsün geliştirilmesine gayret edildi (Seyitdanlıoğlu, 2009: 61).

¹ Millet sistemi; "Bir bölgenin Darü'l İslam'a katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (ehl-i zimmet) bir ahidname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahid ile İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır" (Ortaylı, 2016: 450).

Balkan Yarımadası'nda² bulunan Osmanlı vilayetleri merkeze yakınlığı, coğrafi konumu ve etnik çeşitlilik nedeniyle bu ıslahat çabalarından en çok etkilenen yerlerdi. XIX. yüzyıl boyunca hem savaşlar ve anlaşmalar hem de idari düzenlemeler nedeniyle Balkan vilayetlerinin idari yapısı ve taksimatında büyük değişiklikler oldu. Dönemin, Osmanlı tebaasından Osmanlı vatandaşlığına geçiş süreci olmasından dolayı yapılan nüfus sayımları bölge hakkında yeni verilere ulaşılmamasını sağladı. Dünya genelinde ortaya çıkan teknolojik ve ekonomik gelişmeler tüm Osmanlı'da olduğu gibi Balkan vilayetlerinde de ticaretten tarıma, sosyal hayattan eğitime pek çok değişimi beraberinde getirdi.

Söz konusu sürecin Balkan vilayetlerinin en hareketli ve en değişken dönemi olduğu düşünülmektedir. Bu durum aynı zamanda araştırmalarımız sırasında karşılaştığımız en önemli sorun oldu. Çalışmamızda XIX. yüzyıl Osmanlı Balkan vilayetlerinin sırasıyla; idari taksimatı ve yapısı, nüfusa ilişkin bilgiler, sosyal ve kültürel değişimleri ve iktisadi hayatı konuları ele alındı, genel durumu değerlendirildi.

Balkan Vilayetlerinin İdari Taksimatı ve Yapısı

Osmanlı'nın Balkanlarda oluşturduğu idari yapı belirli bir süreç içerisinde kademeli olarak gerçekleştirildi. Başlangıçta bölgede fethedilen yerler sınır birliklerini kumanda eden beylerin idaresinde örgütlenmiş bir yapıya sahipti (İnalçık, 2017c: 6). I. Murad döneminde 1361 yılında Edirne'nin fethinin ardından Edirne merkez olmak üzere ilk olarak Rumeli Beylerbeyliği oluşturuldu. XV. yüzyılda Balkanlarda yapılan bütün fetihler Rumeli Beylerbeyliği altında toplandı. Ancak yeni fetihler Balkanlarda yeni idari yönetim birimlerinin oluşturulmasını zorunlu kıldı. Bu nedenle uç beyliklerinin yerini sancaklar, kazalar ve nahiyelere bölünmüş olan Osmanlı eyaletleri aldı (Ortaylı, 2016: 252). XVII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da Rumeli, Mora, Bosna, Budin, Temeşvar, Varad, Eğri, Kanije, Uyvar Beylerbeylikleri, Girid ile Kırım Hanlığı, Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Erdel Krallığı, Orta Macaristan ve Özi Kazakları Osmanlı hâkimiyeti altında bulunuyordu (Uzunçarşılı, 1977: 291).

1683 II. Viyana yenilgisi nedeniyle Balkanlardaki hâkimiyet alanı giderek daralmaya başladı ve bu daralma XVIII ve XIX. yüzyıl boyunca devam etti. Bu süre boyunca kaybedilen topraklar nedeniyle XVIII. yüzyılda Balkanlarda Rumeli, Özi, Bosna, Mora ve Kefe eyaletleri kaldı (Uzunçarşılı, 1977: 291). 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan özerk hele

² Balkan Yarımadası; Karadeniz, Ege Denizi, Yunan Denizi ve Adriyatik Denizi ile çevrili olup yarımada'nın karasal sınırını ise kuzeyde Tuna, Sava ve Kupa nehirlerince çizilen hat oluşturmaktadır (Jelavich, 2018: 1).

geldi. 1830'da ise Yunanistan bağımsızlık elde etti (Akşin, 1997: 32). Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk yıllarda ise Avrupa topraklarında 15 sancak ve 42 liva³ bulunuyordu. Balkan eyaletleri ise toplamda 14 sancak, 36 livadan meydana gelmiş olup bu eyalet ve livaların listesi aşağıdaki tabloda sunulmuştur (Kartal, 2007a: 127-128).

Tablo 1. 1839 Yılı Sonrası Osmanlı Balkan Vilayetleri

Eyaletlerin İsimleri	Livaların İsimleri
Edirne	Edirne Dört şehir livası "Çatalca, Büyük Çekmece, "Küçük Çekmece, Terkoz." Tekirdağ Gelibolu Filibe İslimiye
Silistre	Silistre-Varna
Vidin	Vidin-Tırnova
Niş	Niş-Sofya-Samakov-Köstendil
Üsküp	Pirzeren-Priştine
Bosna	Bosna-Hersek-İzbornik-Klisa
Rumeli "Arnavutluk ve Makedonya"	Manastır-İşkodra-Ohri-Kesriye
Yanya (Epir)	Yanya-Berat-Ergiri-Preveze
Selanik	Selanik-Tırhala-Serez-Drama
Buğdan	
Eflak	
Sırbistan	
"Belgrad Kalesi"	

Kaynak: Kartal, 2007a: 127-128.

8 Ekim 1864'te ilan edilen Tuna Vilayeti Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti'nde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçildi. Bu değişiklik Balkan topraklarının idari taksimatında değişimi beraberinde getirdi. Yapılan söz konusu düzenlemeyle Niş, Silistre ve Vidin eyaletleri birleştirilerek ilk olarak Tuna Vilayeti kuruldu (Erdoğan, 2014: 21). Tuna Vilayeti Nizamnamesiyle vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar karyelere (köylere) ayrıldı. Vilayette vali, livada kaymakam, kazada kaza müdürü, köylerde ise muhtar idari yönetici olacaktı (Erdoğan, 2014: 23). Nizamnameye göre bir vilayette yer alacak idari görevliler; vali, vali

³ Liva; bir vilayetin, her biri birkaç kazanın bir araya getirilmesiyle oluşturulan bölünmüş kısımlarıdır (Şemseddin Sami, 2017:1246).

muavini, kaymakam veya mutasarrıf, defterdar, muhasebeci, müfettiş-i hükkam-i vilayet unvanına sahip bir umur-u şer'iyye memuru, mektubcu, umur-u ecnebiye müdürü, ticaret, ziraat ve nafia müdürü, defter-i hakani müdürü veya tahrirat müdürü, maarif müdürü, evkaf müdürü ve alay beyi olarak belirlendi. Tuna vilayetinin kurulduğu ilk dönemde Midhat Paşa'nın vali, Senin Efendi'nin mektubcu, Rif'at Efendi'nin muhasebeci, Odiyan Efendi'nin umur-u ecnebiye müdürü, Hafız Necib Efendi'nin umur-u şer'iyye memuru, Sabri Paşa'nın Vidin Kaymakamı, Süleyman Paşa'nın Niş Kaymakamı ve Mahmud Faiz Paşa'nın Rusçuk Kaymakamı olarak görev yaptığı bilinmektedir (Çelik, 2007: 43).

Tuna vilayetinin ardından aynı yıl içinde sırasıyla Bosna ve Edirne vilayetleri oluşturuldu (Evcı, 2019: 79). Bosna eyaleti ile Hersek ve Yenipazar sancaklarının birleştirilmesiyle kurulan Bosna vilayeti; Saraybosna, İzvornik, Benaluka, Bihke, Travnik, Hersek ve Yenipazar sancaklarından oluşuyordu (Karagülle, 2019: 12-13). Edirne vilayeti ise Edirne, Filibe, İslimye, Gelibolu ve Tekfurdağı sancaklarını kapsıyordu (Evcı, 2019: 84). Bu yeni sistemin başarılı olması 1867'de çıkarılan “*Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi*” ile bütün devleti kapsayacak şekilde genişletilmesiyle sonuçlandı. Bunu 22 Ocak 1871 yılında yürürlüğe giren İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnâmesi takip etti. Bu nizamnameyle vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler ise köylere ayrıldı (Öztunç: 2013: 16).

Söz konusu nizamnameler kapsamında Balkanlarda pek çok yeni vilayet teşkil edildi. 1865'te merkezi Selanik olan Selanik, Tırhala, Siroz, Drama sancaklarından müteşekkil Selanik vilayeti (Yavuz, 2008: 141), 1867'de merkezi Yanya olan Yanya, Tırhala, Golos, Berat, Ergiri, Preveze ve Narda sancaklarından müteşekkil Yanya vilayeti (Erken, 2019: 54), 1868'de merkezi Prizren olan Üsküp, Debre ve Niş'ten müteşekkil Prizren vilayeti (Yiğit, 2010: 126), 1873'de merkezi Manastır olan Manastır, Serfice, Görice, Debre ve İlbasan sancaklarından müteşekkil Manastır vilayeti (Çayırılı, 2001: 374), 1876'da merkezi İşkodra olan İşkodra ve Draç sancaklarından müteşekkil İşkodra vilayeti (Erken, 2014: 27), tam tarihi bilinmemekle birlikte 1877-78 Osmanlı-Rus harbi öncesinde merkezi Sofya olan Sofya, Priştine ve Niş sancaklarından müteşekkil Kosova vilayeti (Ünlü, 2002: 31) teşkil edildi.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine imzalanan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşması (3 Ağustos 1878) ile Osmanlı'nın Balkanlardaki hâkimiyet alanı ve vilayetlerin dağılımı yeniden değişikliğe uğradı. Ayastefanos Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını kabul edecekti. Karadağ'ın sınırları Adriyatik Denizi'ne kadar genişletilecek, Niş

Sırbistan'a verilecek, Dobruca Romanya'nın hâkimiyet alanında olacaktı. Osmanlı Devleti'ne bağlı, sınırları Tuna'dan Ege Denizi'ne, Arnavutluk'tan Karadeniz'e kadar uzanacak, özerk Bulgaristan Prenslığı kurulacaktı (Gencer, 1991: 225). Ancak İngiltere ve Avusturya devletleri kendi çıkarları nedeniyle bu antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesini talep etti. Bu nedenle toplanan Berlin Konferansı sonucunda imzalan Berlin Antlaşması ile yeni düzenlemeler gerçekleştirildi. Bu antlaşma gereği; Bulgaristan Prenslığı'nın Ayastefanos Antlaşması'nda belirlenen sınırları daraltılmak suretiyle aynı bölgede Bulgaristan Prenslığı, Şarki Rumeli vilayeti ve Makedonya teşkil edildi (Köse, 2006: 244). Kıbrıs, Bosna ve Hersek Türk hâkimiyetinde bulunmakla beraber birincisi İngiltere ikincisi de Avusturya tarafından işgal ve idare edilecekti (Karal, 2007b: 79). Bu dönemden sonra Bulgaristan Balkan Dağları'nın kuzeyi ve Sofya bölgesini kapsayan vergi ödemekle yükümlü bir eyalet halini aldı. Şarki Rumeli vilayeti yarı özerk bir statü kazandı. Makedonya ve Trakya ise Osmanlı idaresinde kaldı (Jelavich, 2018: 390).

Bulgaristan Prenslığı Rusçuk, Varna, Sofya, Vidin ve Tırnova'yı kapsıyordu (Vatansever, 2019: 149). Berlin Anlaşmasına göre; halk tarafından seçilecek ve sonrasında Padişah ile büyük devletlerin onayı ile tayin edilecek bir prens tarafından yönetilecekti (Karal, 2007b: 76-77). Ayrıca Bulgaristan Prenslığı'nın dâhili nizamnamesi hazır oluncaya kadar, dokuz aydan fazla olamamak şartıyla, bir Rus Komiseri tarafından idare edilecekti. Bu komisere de Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen bir komiser ile diğer devletlerin konsoloslarından oluşturulmuş bir heyet yardım edecekti (Aydın, 1996: 72). Ancak Bulgaristan Prenslığı bağımsız bir ülke gibi davrandı. Hem diğer ülkelerle askeri, siyasi ve ekonomik ilişkiler yürütüyor hem de bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti ile antlaşmalar yapıyordu (Arslan ve Yıldırım, 2013: 236). Osmanlı Devleti'ne ait olan Makedonya ve Şarki Rumeli vilayetlerini ele geçirme düşüncesinden de vazgeçmiyordu (Bayraktarova, 2002: 61).

Şarki Rumeli vilayeti siyasi ve askeri olarak Osmanlı Hükümeti'ne bağlı olmak suretiyle Hristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. Ayrıca valinin hak ve görevlerini ve vilayetin idare şekli, mahkeme ve maliye oluşumlarını düzenlemek üzere Osmanlı Hükümeti'nin de onayıyla bir Avrupa Komisyonu oluşturulacaktı. Bu süreç tamamlanıncaya kadar da vilayetin mali işleri Osmanlı Devleti ile bir Avrupa Komisyonu tarafından yönetilecekti (Alben, 2009: 37). Ayrıca vilayetin deniz ve karadan güvenliğini sağlamak amacıyla sınırlara istihkâm inşa edebilecek ve buralara asker yerleştirebilecekti. Osmanlı askeri vilayetin iç ve dış güvenliğine ilişkin bir tehlike olması durumunda, valinin daveti üzerine, müdahale etmek için bölgeye girebilecekti. Ancak müdahale etmeden önce yabancı

devletlerin İstanbul sefaretlerine durumun gerekçelerini bildirecekti (Aydın, 1989: 19). Bulgaristan Prenslığı ise hala “*Büyük Bulgaristan*” fikrinden vazgeçmiş değildi. Makedonya ve Şarki Rumeli'nin kendilerine ait olduğu düşüncesi hâkimdi. Bu nedenle ilk hareket 1885 yılı Eylül ayında Filibe'de meydana geldi. Bulgar komitecileri Şarki Rumeli valisi Gavril Paşa'yı tutukladıktan sonra vilayetin Bulgaristan ile birleştiğini ilan ettiler. Bu olayı Bulgar Prensi Alexander'ın ordusu ile Şarki Rumeli'ye girerek kendisini vilayetin Prensi ilan etmesi izledi. Osmanlı Devleti ise askeri müdahalede bulunmayarak sorunu diplomatik yollarla çözebileceğini zannetti. Ancak diğer Avrupa devletleri kendi çıkarları doğrultusunda işgale karşı çıkmadılar. Osmanlı Devleti 1 Ocak 1886'da yapılan anlaşma ile Bulgar Prensi'nin aynı zamanda Şarki Rumeli Valisi olmasını onaylayarak bu ilhakı kabul etmek zorunda kaldı (Arslan ve Yıldırım, 2013: 230). Şarki Rumeli vilayetinin ilhak edilmesinden (Bayraktarova, 2002: 61) sonra Bulgarların yeni hedefleri ise Makedonya oldu (Altıntaş, 2005: 81).

Makedonya bölgesi Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerini kapsıyordu ve mülki ve idari teşkilat yönünden herhangi bir ayrıcalığı olmadan Osmanlı vilayet sistemi içerisinde merkeze bağlı olarak yönetilecekti (Altıntaş, 2005: 71). Osmanlı Devleti'nin idari birimleri içinde orta büyüklükte olan bu üç vilayetten, Selanik Vilayeti, Selanik Merkez, Drama ve Siroz olmak üzere 3 sancak ve 23 kazadan, Kosova vilayeti Üsküp, Priştine, Seniçe (Yeni Pazar), Prizren, İpek ve Taşlıca olmak üzere 6 sancak 24 kaza ve Manastır vilayeti, Manastır Merkez, İlbasan, Debre, Görice ve Serfice olmak üzere 5 sancak 17 kazadan müteşekkildi (Bayraktar, 2014: 3). Başta Bulgaristan olmak üzere Sırbistan ve Yunanistan devletlerinin Makedonya'yı kendi sınırlarına katmak üzere giriştikleri mücadele bölgenin karışmasına ve “*Makedonya Meselesi*”nin ortaya çıkmasına neden oldu. Hepsi de bölgeyi ele geçirmek için kendi etnik kökenlerinden olanların çoğunlukta olduğunu öne sürerek kültürel ve dini propaganda faaliyetlerinde bulunuyordu, bununla birlikte giderek sertleşen atışmalar silahlı çete savaşları halini aldı (Beydilli, 1989: 79). İlk olarak Bulgarların başlattıkları komitecilik faaliyetlerini bölgede çıkarları bulunan Yunan, Sırp ve Arnavut komiteleri takip etti. Bunun sonucunda bölge Bulgar, Yunan, Sırp ve Arnavut komitelerinin birbirleriyle mücadele alanı haline geldi (Altıntaş, 2005: 81). Bu üç devletin hiç birinin diğerine taviz vermeye yanaşmaması, Makedonya'nın devamlı bir karışıklık içinde kalmasına yol açtı (Armaoğlu, 2020: 573).

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Balkan topraklarında Osmanlı Devleti'nin doğrudan hâkimiyeti altında yalnız Edirne, İşkodra, Kosova, Manastır, Selanik, Yanya vilayetleri ve bu vilayetlere bağlı sancak ve kazalar kaldı (Bayraktar, 2014:3).

Tablo 2. 1897 Yılı Osmanlı Balkan Vilayet, Sancak ve Kazaları

Vilayet	Sancak	Kazalar
Edirne	Edirne	Cisr-i Mustafa Paşa, Kırcaali, Cisr-i Ergene (Uzunköprü) Dimetoka, Ortaköy, Havza
	Gümölcine	Gümölcine, Sultanyeri, Ahiçelebi, İskeçe, Robçoz, Eğridere, Darıdere
	Kırkkilise	Kırkkilise (Kırklareli), Tırnova, Ahtepolu, Lüleburgaz, Vize, Midye (Kıyıköy) Babayıatik (Babaeski)
	Dedeğaç	Dedeğaç, İnöz, Sofulu
	Tekfurdağı	Tekfurdağı (Tekirdağ), Malkara, Çorlu, Hayrabolu
	Gelibolu	Gelibolu, Keşan, Şarköy, Mürefte, Eceabat
İşkodra	İşkodra	Liş, Akçeşhisar, Tuz, Merdita, Poka
	Draç	Draç, Tiran, Kovaye, Şayak
Kosova	Üsküp	Orhaniye, İştıp, Koçana, Osmaniye, Kratova, Kumanova, Radovişte, Palanka,
	Priştine	Priştine, Geylan, Praşova, Vulçitrin, Mitroviçe
	Yenipazar	Yenipazar, Kolaşin-i Zir, Yenivaroş, Akova
	İpek	İpek, Yakova, Brana, Gosina, Tirgovişte
	Taşlıca	Taşlıca, Prepol
	Prizrin	Prizrin, Kalkandelen, Luma
Manastır	Manastır	Pirlepe, Florina, Kırçova, Ohri
	Serfice	Serfice, Kozana, Cuma(Kayalar), Naslıç, Kerebine, Alasonya
	Debre	Debre, Mat, Debre-i Zir Rekalar
	Elbasan	Elbasan, Gzameş, Peklin
	Görice	Görice, Kesriye, İstarova, Karina
Selanik	Selanik	Selanik, Kesendire, Karafarye, Yenice-i Vardar, Vodina, Lankaza, Gevgili, Avrethisarı, Toyran, Ustrumca, Tikveş, Köprülü, Katrin, Aynaroz
	Siroz	Siroz, Menlik, Zihne, Razlık, Petriç, Demirhisar, Cuma-i Bala, Nevrakop
	Drama	Drama, Kavala, Sarışaban, Pravişte
Yanya	Yanya	Leskovik, Koniça, Aydonat, Filat, Meçova
	Ergiri	Ergiri, Delvine, Premedi, Pogon, Tepedelen, Koroveleş
	Preveze	Preveze, Loror, Margılıç
	Berat	Berat, Avlonya, Luşna, Gostiniçka

Kaynak: Güran, 1997: 3-6.

Tablodaki bilgilere bakıldığında XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı Balkan vilayetleri; altı vilayet, bu vilayetlere bağlı yirmi beş sancak ve bu sancaklara bağlı yüz otuz iki kazadan oluştuğu görülmektedir. Edirne ve Kosova vilayetleri bağlı sancaklar bakımından birinci sırada yer alırken, İşkodra vilayeti ise yalnız iki sancağın bağlı olması nedeniyle sancak sayısı bakımından son sırada yer almaktadır. Aynı zamanda Edirne vilayetinin kazalarının sayısı bakımından otuz iki kazası ile birinci sırada, İşkodra'nın ise dokuz kazası ile son sırada olduğu anlaşılmaktadır.

Balkan Vilayetlerinde Nüfus

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tahrir işlemi dışındaki ilk nüfus sayımı 1831 yılında Rumeli ve Anadolu'da askerlik yapabilecek erkeklerin ve vergi kaynaklarının belirlenmesi amacıyla gerçekleştirildi (Karal, 1995: 10-11). Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki nüfusa ilişkin ilk bilgilerini bu nüfus sayımından elde etmek mümkündür. Ancak bu nüfus sayımında askerlik ve vergi temel ölçüt olduğundan kadınlara ilişkin bilgiler yer almadığı gibi bazı bölgelerin sayımı da yapılmamıştı (Elibol, 2007: 178).

Tablo 3. 1831 Yılı Nüfus Sayımı ve Diğer Tahminlere Göre Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Nüfusu

Eyaletler ve Bağımlı Eyaletler	Sancaklar	Nüfus
Rumeli	Sofya, Manastır, Selanik, Üsküp, Köstendil, Ohri, Tırhala, Avlonya, Delvine, Vulçitrin, İlbasan, İskenderiye, Yanya, Dukagin, Prizrin, Alacahisar	1.502.896
Silistre	Silistre, Niğbolu, Vidin, Vize, Kırkkilise, Çirmen,	1.075.548
Bosna	Saraybosna, Hersek, İzvornik, Kilis	750.000
Eflak ve Boğdan		1.400.000
Sırbistan		580.000
Toplam		4.559.194

Kaynak: Akarlı, 1972: 33.

Bu bilgilere göre; XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın Balkan vilayet ve vasallarını nüfus sayısı çok olandan aza olana doğru; Rumeli, Eflak ve Boğdan, Silistre, Bosna ve Sırbistan olarak sıralamak mümkündür. Rumeli eyaleti 1.502.896 ile nüfusu en kalabalık eyalettir. Osmanlı'nın vasallarından biri olan Sırbistan ise 580.000 nüfusuyla son sırada yer almaktadır.

1831 tarihli nüfus sayımından sonra orduya düzen vermek ve askere alma usulünde değişiklik yapmak amacıyla 1844 yılında ikinci bir genel nüfus

sayımı daha gerçekleştirilmek istendi. Ancak halk arasında karmaşa ve mukavemete neden olduğundan istenilen sonuç elde edilemedi (Güneş, 2014: 227). Bununla birlikte numaralandırma yöntemlerinden ve yetkililerin deneyimsizliği veya dikkatsizliğinden kaynaklanan usule ilişkin verimsizlikler de bulunmaktaydı (Akarlı, 1972: 47).

Tablo 4. 1844 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Balkanlarda Osmanlı Nüfusunun Bölgesel Dağılımı

Eyaletler/ Sancaklar	Alan (Km²)	Nüfus (Binde)	Km² Başına Düşen Kişi Sayısı
Edirne	24,702	1,800	72.9
Silistre	31,289	3,000	29.7
Vidin	11,363		
Niş	26,842		
Sofya	31,453		
Selanik	31,564	2,700	36.6 (Makedonya ve Teselya)
Yanya	42,468		
İşkodra	48,909	1,200	24.6
Prizren			
Manastır			
Bosna	69,603	1,100	15,8
Boğdan	40,400	1,400	34.6
Eflak	73,006	2,600	35.6
Sırbistan	54,782	1,000	18.3
Toplam	462,221	14,800	32

Kaynak: Akarlı, 1972: 45.

Yukarıdaki bilgilere göre; Edirne'nin nüfus yoğunluğu bakımından birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Verilen bilgiler ışığında Edirne'nin nüfusunun 1.800.775 kişi olduğu hesaplanabilmektedir. Ancak Osmanlı başkenti ve kazalarının da bu rakamlara dâhil olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte eyaletlerden bazıları antik çağlarda coğrafi bakımdan ait oldukları bölgelere göre bir arada hesaplanmıştır (Akarlı, 1972: 45). Silistre, Vidin, Niş ve Sofya'nın toplam nüfusunun 3.001.422 kişi; Selanik ve Yanya'nın toplam nüfusunun 2.709.571 kişi; İşkodra, Prizren ve Manastır'ın toplam nüfusunun 1.203.161 kişi, Bosna'nın nüfusunun 1.099.727 kişi; Boğdan'ın nüfusunun 1.397.840 kişi; Eflak'ın nüfusunun 2.599.013 kişi ve Sırbistan'ın nüfusunun 1.002.510 kişi olduğu hesaplanmıştır. Bosna'nın nüfus yoğunluğu bakımından son sırada yer aldığı anlaşılmaktadır.

Bu sayımlardan başka 1865-1874 yılları arasında Tuna vilayetinde de bir nüfus sayımı gerçekleştirildi. 1874 yılına kadar devam eden nüfus sayımında Osmanlı Devleti'nde kadınların ilk defa sayıma dâhil edildiği bilinmektedir. Bu nüfus sayımının ardından tüm Osmanlı vilayetlerinde yapılması planlanan genel nüfus sayımı ise gerçekleştirilemedi (Koyuncu, 2014: 689-690). 1881/82 yılında bir nüfus sayımına daha karar verilmiş ve sayım 1889 yılında Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki toprakların büyük bir bölümünde tamamlanmıştı. Ancak sayımın tamamlandığı bölgelerde bile az da olsa kayıt altına alınmayan kişiler olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte XIX. yüzyıl nüfusuna ilişkin ilk kesin ve en kapsamlı bilgilere bu sayımın sonucundan ulaşılabilmektedir (Karpata, 2003: 73).

Tablo 5. 1881-1893 Nüfus Sayımında Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Nüfusu

Vilayet ve Sanca klar	Kad ın (K)/ Erkek (E)	İsla m	Rum	Erm eni	Bul gar	Kato lik	Yah udi	Protes tan	Diğ er	Yaba ncı Uyru klu	Kadı n/ Erkek Toplam	Toplam
Edirne	K	2114 28	1288 53	8097	4926 1	489	6608	137	-	214	4051 37	8360 41
	E	2228 88	1383 67	8545	5298 4	535	7109	142	4	330	4609 04	
İşkodra	K	3916 8	2768	-	-	1439	-	-	-	25	4340 0	8737 2
	E	3943 2	3145	-	-	1358	-	-	-	37	4397 2	
Selanik	K	2169 16	1292 89	75	1044 64	1129	1864 3	143	-	862	4713 41	9898 44
	E	2309 88	1479 48	126	1182 20	1182	1874 3	140	-	1156	5185 08	
Kosova	K	1406 43	1088 9	-	1174 29	-	805	43	148 1	-	2712 90	7210 87
	E	2688 67	1850 4	-	1573 64	-	901	54	410 7	-	4497 97	
Manastır	K	1082 95	1079 40	12	9745 9	-	2502	19	-	28	3162 55	6643 99
	E	1172 39	1198 26	17	1084 33	1	2570	19	-	39	3481 44	
Yanya	K	1055 89	1377 96	-	-	35	1642	-	-	346	2454 08	5164 77
	E	1198 26	1485 08	-	-	48	2035	-	-	652	2710 69	

Kaynak: Behar, 1996: 39-41.

Bu bilgilere göre; Balkan vilayetleri arasında Selanik 989.844 kişilik nüfusuyla en çok nüfusa sahip vilayettir. İşkodra ise 87.372 kişilik nüfusıyla en az nüfusa sahip vilayettir. Nüfusun yerleşimine göre; Selanik İslam ve Yahudi nüfusun, Yanya Rum nüfusun, Edirne Ermeni nüfusun ve Kosova Bulgar nüfusun sayıca en çok olduğu vilayetlerdir. Edirne'de tabloda belirtilen her dinsel/etnik cemaatten üyeye rastlamak mümkündür.

İşkodra'da Ermeni, Bulgar, Yahudi ve Protestan; Kosova'da Ermeni ve Katolik; Yanya'da ise Ermeni, Yahudi ve Protestan nüfus bulunmamaktadır.

Osmanlı'da ilk defa bu sayımda vergilendirme ya da askeri amaçlar güdülmemiş, Osmanlı nüfusunun ekonomik, sosyal niteliklerinin bir arada değerlendirilmesi amaçlanmıştı. Her birey bir sayım birimi olarak değerlendirilmiş, kadınlar ilk kez genel bir nüfus sayımına dâhil edilmişti. Sayımın yapıldığı bölgelerde fark gözetilmeksizin aynı form ve yöntemin kullanılması açısından da bu sayım ilk olma özelliği taşımaktadır. Ancak bu sayımda da, Manastır vilayetinin Debre ve Elbasan sancakları gibi, bazı sancak ve kazaların nüfusu sayım rakamlarına dâhil edilmemişti. (Behar, 1996: 42).

XIX. yüzyılın son dönemindeki Balkan vilayetlerinin nüfusu hakkında detaylı bilgilere Osmanlı Ticaret ve Nafia Nezareti'nin İstatistik Umumi İdaresi tarafından çıkarılan, Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek genel istatistik yıllığından ulaşmak mümkündür. 1896-1897 yıllarını kapsayan bu yıllık, Edirne, İşkodra, Selanik, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetleri de dâhil olmak üzere, Osmanlı'nın 39 ayrı idari birimi hakkında çok geniş bilgiler sunmaktadır. (Güran, 1997: XVII-XVIII).

Tablo 6. 1897 Yılında Cinsiyete ve Dinsel/Etnik Cemaatlere Göre Osmanlı'nın Balkan Vilayetlerinin Nüfusu

Vilayetler	K/E	İslam	Rum	Ermeni	Bulgar	Katolik	Yahudi	Protestan	Latin	Kipti-i Gayri Müslim	Kadın/Erkek Toplam	Toplam
Edirne	K	2652 55	1390 49	8898	5962 7	596	7980	101	1	-	4815 07	98596 2
	E	2737 76	1499 19	9080	6224 3	958	8377	99	3	-	5044 55	
İşkodra	K	4057 3	2913	-	-	1441	-	-	-	-	4492 7	87529
	E	3842 6	2891	-	-	1285	-	-	-	-	4260 2	
Selanik	K	2246 30	1417 90	31	1143 45	1196	2112 1	196	-	3241	5065 50	10389 53
	E	2275 45	1528 34	23	1249 25	1220	2230 2	183	-	3371	5324 03	
Kosova	K	1541 38	1437 6	-	1180 67	1	947	44	166 3	1174	2904 10	75463 4
	E	2780 40	2204 4	1	1576 35	898	938	53	294 1	1674	4642 24	

Manastır	K	1322 50	1346 36	14	8393 3	-	2861	16	-	1247	3549 51	71146 6
	E	1207 12	1375 69	8	9381 7	-	3053	18	-	1332	3565 15	
Yanya	K	1098 05	1419 73	-	1	-	1916	-	-	1603	2552 98	51668 1
	E	1116 70	1458 39	-	1	-	2228	-	1	1644	2613 83	

Kaynak: Güran, 1997: 23-25.

XIX. yüzyıl sonunda Balkan vilayetleri arasında nüfus sayısı bakımından en kalabalık vilayet Selanik vilayetidir. Bu vilayeti sırasıyla Edirne, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra izlemektedir. İşkodra vilayeti dışında diğer bütün vilayetlerde, sayıları birbirine yakın olmakla birlikte, kadın nüfusun erkek nüfustan daha az olduğu anlaşılmaktadır. Yahudi nüfusun en yoğun olduğu yer Selanik, Bulgar nüfusun en yoğun olduğu vilayet Kosova vilayetidir. İşkodra ve Kosova dışındaki vilayetlerde Rum nüfusun yoğunluğu dikkat çekicidir. Edirne dışındaki vilayetlerde Ermeni nüfus ya hiç bulunmamakta ya da sayıları çok azdır. XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı hâkimiyeti altında hala pek çok etnik unsurun Balkan vilayetlerinde bir arada yaşadığı görülmektedir.

Balkan Vilayetlerinde Sosyal ve Kültürel Hayat

Osmanlı Balkan vilayetleri Türkler, Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Yahudiler gibi değişik etnik grupları aynı zamanda Müslüman, Hıristiyan ve Museviler gibi pek çok farklı dini unsuru bünyesinde barındırıyordu (Behar, 1996: 39-41). Ancak bu grupların her biri etnik veya dini unsurlarına göre belirli bir vilayette toplu halde yaşamaktan ziyade dağılımı vilayetlere göre değişiklik gösteriyordu (Güran, 1997: 23-25). Örneğin Kosova vilayeti Arnavut, Boşnak, Sırp, Bulgar, Yahudiler, Kıptiler⁴, Çerkezler, Ulahlar⁵ ve Türklerden oluşmaktaydı. Sırlar ve Bulgarlar Ortodoks, Latin adını taşıyan Arnavutlar Katolik, Türkler, Arnavutlar ve Boşnaklar ise Müslümandı. (Ünlü, 2002: 60-80). Manastır vilayeti ise Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Katolikler,

⁴“Kıpti” Mısır’ın Müslümanlarca fethinden sonra Mısırda yaşayan Hıristiyanlar için kullanılmıştır. Ayrıca sözlük anlamına göre; Mısır üzerinden geçerek Avrupa’ya göç eden Hindistan’dan gelme Çingeneleri ifade etmektedir. (Öztürk ve K. Atam, 2011: 292). “Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sayı: 30, Ankara, 2011, s. 292.

⁵ Ulahlar; Latince kökenli lehçeler konuşan, bazen Romenleri de içeren fakat daha çok barbar akınları sebebiyle dağlara çıkmış, az çok Romenleşmiş, Paleobalkanik grupların soyundan geldiği varsayılan topluluklardır. Balkanlarda Antik Trakyalı, Makedonlar, Teselyalılar, Epirililer ve İlirlerin Latinleştirilmesiyle meydana gelen yerli halklardan biri olarak da tanımlanan Ulahlar, kökenleri Hint Avrupa, Daçya-Trakya bloğunda yer almasına rağmen Romalulaşmış ve Latince den türeyen bir dil kullanmışlardır. (Ünlü, 2009: 10).

Yahudiler ve Protestanlardan oluşuyordu (Öztunç, 2013: 88). Edirne’de Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, Türkler ve Kıptiler yaşıyordu (Kayıcı, 2012: 75).

Geleneksel olarak toplum çiftçi, tüccar ve zanaatkârlar olarak üç ayrı üretici sınıfa ayrılıyordu. Vilayetlerde köy ve şehirde yaşayan insanlar geçim kaynakları ile yaşam şekilleri açısından farklılık gösteriyordu (İnalçık, 2017b: 156). Köylü halk yaşadığı bölgenin iklim koşulları, arazinin fiziki yapısına bağlı olarak tarım, hayvancılık, ormancılık gibi faaliyetlerde bulunurdu. Örneğin; XIX. yüzyılda Manastır vilayetinde köylü halkın genellikle tarımla uğraştığı bilinmekle birlikte meyve-sebzecilik, hayvancılık, ormancılık gibi faaliyetler gerçekleştirenler olduğu da bilinmektedir (Ünlü, 1996: 29).

Şehirlerde temel yerleşim birimlerini mahaller oluşturuyordu. Mahalleler genellikle bir dini yapının ya da bir pazarın etrafında geliyordu (Ergenç, 2013: 86). Değişik dinde olanlar kentin ayrı bölgelerinde kilise veya sinagog gibi kendilerine ait olan bir ibadethane etrafında kendi dini önderleri başkanlığında yaşardı (İnalçık, 2017b: 157). Bununla birlikte devletin ilk dönemlerinde olduğu gibi XIX. yüzyılda da mahallelerde Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı görülebilirdi. Örneğin Manastır vilayetinde 1839 tarihli bir tereke kaydında Müslüman Mahallesi olarak zikredilen Kara Debbâğ Mahallesi’nde Kola Veled-i Vedin adlı bir Hıristiyan’ın yaşadığından söz edilmektedir. Yine aynı kayıta bir Hıristiyan mahallesi olarak yer almış olan Dımaşk Bey Mahallesi’nde Müslümanların yaşadığına dair bilgiler yer almaktadır (Öztunç, 2013: 92). Edirne’de de XVIII. yüzyıldan itibaren 43 mahallede Müslim ve Gayrimüslim ahalinin bir arada yaşadığı bilinmektedir (Karakuş, 2018: 72). İbadethaneler ve dinsel mekânlar her unsur için ayrı bir yeri olduğundan şehrin mimari görünümünde önemli bir yere sahipti. Örneğin; Kosova’da 1896-1897 yılları arasında 339 cami, 32 mescit, 41 tekke, 74 kilise, 2 havra bulunuyordu (Ünlü, 1996: 116). XIX. yüzyıl sonlarında Edirne’de 61 cami, 164 mescit, 56 tekke, 22 kilise, 14 havra olduğu bilinmektedir (Karakuş, 2018: 77). Manastır’da ise 119 cami, 44 tekke, 86 kilise ve 3 havra olduğu tespit edilmiştir (Ünlü, 1996: 29).

Şehirlerde yaşayanlar çoğunlukla üretim bakımından kendi yaptığı malı satan zanaatkârlar veya ticaretle uğraşan esnaf ve tüccarlardan oluşuyordu (İnalçık, 2017a: 257). XIX. yüzyılda Balkan vilayetlerinin şehir merkezlerinde zanaatkârlar ve esnaf grupları benzer meslek kollarını icra ediyordu. Ancak esnafın özellikleri, zaman ve mekâna göre birtakım değişim ve farklılıklar gösterirdi; şehrin konumu, demografik özellikleri, kaynakları, üretim kapasitesi, mal çeşitliliği ve ticaret hacmi gibi hususlar, meslekleri ve esnaf gruplarını şekillendiren sebeplerden bazılarıydı. Örneğin; Edirne’de en

az 186 farklı esnaf grubu bulunuyordu. Bu esnaf gruplarının toplam 3349 dükkânda 1442 çeşit mal ve hizmet ürettiği bilinmektedir. Bunlar arasında arabacı, astarcı, aşçı, bacacı, bakırcı, bakkal, fırıncı, simitçi, tuzcu, eskici, fesçi, salcı, sandalcı vd. gibi daha pek çok meslek grupları bulunuyordu (Karakuş, 2018: 350). Ayrıca şehirdeki bu iş kollarında faaliyet gösterebilmek için ticaret ve sanat yapma yetkisi olarak nitelendirilebileceğimiz “Gedik” sistemine dâhil olunması gerekirdi. Bu sistemde bir iş kolunda kendisine gedik verilenler haricinde başkalarının bu işi yapması yasaktı. Her esnaf kendi mesleği doğrultusunda faaliyetlerini sürdürür ve bir başka iş koluna el atamazdı. Az da olsa meydana gelen bu türden olaylar mahkeme konusu olmuştu. Örneğin Manastır şehir merkezindeki simitçilerin ekmek satması nedeniyle ekmekçi esnafının simitçiler hakkında şikâyetle bulunduğu ve dava sonucunda simitçilerin çarşı içinde ekmek satamayacaklarına karar verildiği bilinmektedir (Öztunç, 2013: 119-120).

XIX. yüzyılda özellikle Tanzimat Dönemi sonrasında bütün vilayetlerde olduğu gibi Balkan vilayetlerinde de pek çok modern eğitim kurumu açıldı. Bunların yanı sıra geleneksel medreseler ve sıbyan mektepleri de eğitim hayatında önemli yere sahip oldu. Ayrıca iptidai mektepleri, idadiler, rüşdiyeler ve öğretmen yetiştiren Darü'l Muallimin okulları açıldı. 1869 yılı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çerçevesinde Müslüman eğitim kurumlarıyla birlikte gayrimüslim unsurların da özel okul açmasına izin verildi (Ünlü, 2016: 147-177).

Tablo 7. XIX. Yüzyıl Sonunda Balkanlardaki Osmanlı Vilayetlerinde Müslümanlara Ait Okul ve Öğrencilerinin Sayıları

Vilayetler	İdadi Mektebi					Rüşdi Mektebi					İptidai Mektebi				
	Müslim Öğrenci Sayısı		Gayrimüslim Öğrenci Sayısı		Mekt ebin Adedi	Müslim Öğrenci Sayısı		Gayrimüslim Öğrenci Sayısı		Mekt ebin Adedi	Müslim Öğrenci Sayısı		Gayrimüslim Öğrenci Sayısı		Mekt ebin Adedi
	Erkek	Kız	Erkek	Kız		Erkek	Kız	Erkek	Kız		Erkek	Kız	Erkek	Kız	
Edirne	565	-	97	-	6	110	301	-	-	19	406	23653	-	-	1925
Selânik	328	-	60	-	3	799	326	-	-	15	230	13077	-	-	1057
Yanya	55	-	5	-	1	483	121	-	-	11	579	607	-	-	127
Manastır	132	-	18	-	2	920	82	-	-	15	139	5849	-	-	451

Kosova	79	-	7	-	1	1618	88	-	-	23	14023	1664	-	-	445
İşkodra	-	-	-	-	-	492	-	-	-	5	2419	900	-	-	101
Toplam	1159	-	187	-	13	5413	918	-	-	88	99880	45750	-	-	4106

Kaynak: Güran, 1997: 108-110.

Osmanlı Balkan vilayetlerinde ilkökul seviyesindeki iptidai mekteplerin sayısı ortaokul seviyesindeki rüşdiye ve lise seviyesindeki idadi mekteplerinden fazladır. Her üç seviyede okulların toplam sayısı bakımından Edirne birinci sırada yer almaktadır. İdadi ve iptidai mekteplerin en çok olduğu vilayetin Edirne rüşdiye mekteplerin en çok olduğu vilayetin Kosova olduğu görülmektedir. İdadi mekteplerinde eğitim gören kız öğrenci bulunmamaktadır. İptidai mekteplerde gayrimüslim öğrencilerin de eğitim gördüğü bilinmektedir. Bu okul sayılarına gayrimüslimlerce açılan okulların dâhil olmadığı Tablo 8'den anlaşılmaktadır

Tablo 8. XIX. Yüzyıl Sonunda Balkanlardaki Osmanlı Vilayetlerinde Gayrimüslimlere Ait Okul ve Öğrencilerin Sayıları

Vilayetler	İdadi Mektebi			Rüşdi Mektebi			İptidai Mektebi		
	Öğrenci Sayısı		Mektebin Adedi	Öğrenci Sayısı		Mektebin Adedi	Öğrenci Sayısı		Mektebin Adedi
	Erkek	Kız		Erkek	Kız		Erkek	Kız	
Edirne	376	-	1	6502	2270	52	19988	7356	416
Selanik	459	658	5	4094	1445	41	26687	10146	558
Yanya	470	-	4	3608	80	150	45704	5362	1530
Manastır	143	-	2	3302	924	43	2359	7337	555
Kosova	-	-	-	1730	556	16	7231	762	244
İşkodra	-	-	-	388	80	5	262	521	10
Toplam	1448	658	12	19624	5355	307	102231	34484	3313

Kaynak: Güran, 1997: 135-137.

XIX. yüzyıl sonunda Balkanlardaki Osmanlı vilayetlerinde gayrimüslimlere ait okulların sayı bakımından en fazla Yanya vilayetinde olduğu görülmektedir. İşkodra bu anlamda son sırada yer almaktadır. Eğitim alan öğrencilerin sayısı bakımından en çok öğrencinin iptidai mekteplerinde eğitimine devam ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte her seviyede okullarda kız öğrencilerin eğitim aldığı görülmektedir. Söz konusu tabloya göre gayrimüslimlere ait bu okullarda eğitim alan Müslüman öğrenci olmadığı anlaşılmaktadır.

Tanzimat devrinden sonra açılan okullara bağlı olarak artan okur-yazar sayısı kütüphanelerin artışında önemli bir rol oynadı (Ünlü, 2002: 164). 1882-83 yılları arasında Kosova’da 4 kütüphane bulunmakta iken 1898-99 yıllarında bu sayının 10’a yükselmiş olduğu bilinmektedir (Ünlü, 2002: 160-161). Manastır’da ise 1898-99 yılları arasında üç kütüphane bulunuyordu ve bu kütüphanelerde toplam 584 kitap yer alıyordu (Ünlü, 2016: 178).

Tablo 9. XIX. Yüzyıl Sonunda Osmanlı’nın Balkan Eyaletlerinde Kütüphaneler ve Kitap Sayıları

Vilayetler	Kütüphanelerin Adedi	Mevcut Kitap Adedi		
		Toplam Kitap	El Yazması	Matbu
Edirne	1	2667	2509	158
Selanik	11	6583	4327	2256
Kosova	9	1588	791	797
Manastır	3	599	377	225
Yanya	1	487	484	3
İşkodra	2	1141	851	290

Kaynak: Güran, 1997: 117.

Yukarıdaki bilgilere göre; XIX. yüzyıl sonunda İşkodra, Edirne, Selanik, Kosova, Yanya ve Selanik’te toplam 26 kütüphane bulunmaktadır. 11 kütüphane ile Selanik kütüphane sayısı bakımından birinci sırada gelmektedir. 9 kütüphane ile Kosova ikinci sırada yer alırken diğer vilayetlerde ise, en çoğu üçü geçmeyen, az sayıda kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphanelerde 9339 adet el yazması kitap, 3729 adet matbu kitap olmak üzere toplam 13068 kitap bulunduğu görülmektedir. El yazması eserlerin matbu eserlere oranla daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Kitap sayısı bakımından Selanik toplam 6583 kitapla birinci sırada yer almaktadır. Ancak Edirne’de yalnız 1 kütüphane bulunmasına rağmen 2667 adet kitapla kitap sayısı bakımından ikinci sırada yer almaktadır.

XIX. yüzyılda Balkan vilayetlerinde ticari ağı gelişen şehirlerde yeni yapılaşmalar ortaya çıktı. Ekonomik büyümeye ve dış ticaretin artmasına bağlı olarak lüks binalar ve yeni oteller inşa edildiği bilinmektedir. Örneğin Rusçuk’da Tuna Nehri’ne bakan büyük bir salonu, büyük bir kahvehanesi ve bahçesi olan 24 odalı yeni bir otel inşa edilmişti. Tüm mobilyaları Viyana’dan satın alınan otel iki yıllığına kiraya verilmişti (Murgul, 2016: 371-372). Selanik de yapısal olarak değişime uğradı. Özellikle Selanik’in Avrupa ile olan ticari potansiyelini arttırmak ve modernleştirmek için bir rihtim yapımına başlanması bu yoldaki en önemli adım olmuştu. Yeni rihtim için şehir surları yıkılarak geniş bir alan oluşturulmuş, bunun bir bölümü

rihtıma ayrılırken, geri kalan kısmı finansman sağlanması amacıyla özel kişilere satılmıştı. Buna bağlı olarak deniz kenarında yeni bir yapılaşma alanı ortaya çıkmıştı. Her dinden ve etnik gruptan Selanikli zenginlerin satın aldığı bu arsalarda kurulan oteller, kahvehaneler, yenilikçi mimari anlayışla inşa edilmiş lüks konutlar, fabrikalar ve şirketler Selanik'in manzarasını yeni bir görünüme kavuşturmuştu (İpek, 2011: 7).

Balkan Vilayetlerinde İktisadi Hayat

Balkanlar, Osmanlı Devleti için siyasi ve stratejik öneminin yanı sıra ekonomik olarak da özel bir yere sahipti (Çağman, 2016: 131). Balkan şehirleri başlangıçta idari-askeri merkezler halinde iken zamanla büyüyen ve gelişen şehirler, geleneksel Osmanlı el-sanatları ve esnafın yerleşmesiyle, başta dokumacı, boyacı ve dericiler olmak üzere, ticari-sınai merkezler haline gelmişlerdi (İnalçık, 2005, 35). Ayrıca hububat ve et üretimi sayesinde tarım ve hayvancılık bakımından önemli bir bölge oldu (Çağman, 2016: 132). Avrupa ve Asya arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması ise bazı Balkan vilayetlerinde ticaretin gelişmesinde mühim bir rol oynadı (İnalçık, 2005, 37).

XIX. yüzyılda Balkan vilayetlerinin başlıca tarım ürünleri buğday, arpa ve çavdar olmak üzere hala hububattı. (Alimoski, 2005: 50; Bayram, 2009: 40; Kayıcı, 2012: 183; Ünlü, 2016: 28). Ekonomik olarak önemli derecede tarıma dayalı olunmasına karşın istenilen verim alınamamaktaydı. Avrupa'da örnekleri bulunmasına rağmen çiftçilere kredi, tohum ve hayvan sağlayacak destekleyici kurumlar yoktu. Dolayısıyla çiftçi yerel toprak ağaları veya tefecilere bağımlı hale geldiğinden tarımsal faaliyetlerini ilerletme olanağından yoksundu. Bu duruma karşı ilk çözüm çabası önemli bir devlet adamı olan Mithat Paşa tarafından geldi. İlk olarak 1863 yılında Niş Valiliği sırasında, çiftçilere düşük faiz oranları, tohumlar ve hayvanlar için kredi sağlamak amacıyla Pirot'ta (Şarköy veya Şehirköy) “*Memleket Sandığı*” adı verilen deneysel bir tarımsal kredi kooperatifi kurdu (Çelik, 2007: 58). Yine valiliği döneminde tarımı desteklemek için Tuna vilayetinde kaza merkezlerinde “*Memleket Sandıkları*” adıyla birer sandık teşkil edilmesini sağladı. Önemli ölçüde fayda sağladığı görülen bu sandıklar, diğer vilayetlerde de oluşturuldu (Güngör, 2017: 652).

İngiltere ile 1838 yılında yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nde serbest ticaretin artması ve Sanayi Devrimi'nin etkileri (Seyitdanlıoğlu, 2009: 54). nedeniyle sınai tarım ve hayvancılık ürünleri önem kazandı. Pamuk ve tütün gibi tarım ürünlerinin yanı sıra yün, deri, ipek gibi hayvansal ürünler hem ülke içi kullanımda hem de ihracatta önemli bir yere sahip oldu (Bayram, 2009: 41-42). 1860'lı yılların başında Amerika'da

üretilen ilk sigaralar dahi Balkanlar ve Anadolu'nun tütünlerinden imal edilmekteydi (Nacar, 2019: 16).

1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra başta İngiliz malları olmak üzere yabancı mallar Osmanlı pazarını istila etti. Buna bağlı olarak yabancı rekabeti karşısında Osmanlı sanayi üretimi geriledi. Osmanlı hammadde ve ara malları daha fazla para veren Avrupalı tüccarlara satıldığından bu maddelerin fiyatları arttı. Osmanlı esnafı işleyecek hammadde bulmakta sıkıntı çekti, hatta bazı maddeleri hiç bulamadı (Yıldırım, 2001: 318). Bu olumsuz durumun farkında olan Osmanlı idarecileri de özellikle sanayi sektörüne yönelik bir takım girişimlerde bulundu (Buluş, 2012: 50). XIX. yüzyıl Osmanlı'da küçük el sanatlarına dayalı, geçimlik küçük ölçekli sanayiden, fabrikalı seri üretime geçiş süreci oldu (Seyitdanlıoğlu, 2009: 59). Basit Bu bağlamda Osmanlı'nın Balkanlarda Batı tipi üretime dayalı olarak açtığı ilk ve tek fabrika İslimiye'de kurulan "*İslimiye Çuha Fabrikası*"dır (Yapucu, 1996: 97). Basit manada makinelerden ve buhara dayalı teknolojilerden müteşekkil fabrikaların sayısı ise oldukça fazlaydı. 1897 yılında İşkodra'da 37 adet un; Selanik'te 1385 adet un, 2 adet ipek, 3 adet pamuk, 18 adet ispirto; Kosova'da 1479 adet un, 3 adet ispirto; Manastır'da 1511 adet un, 7 adet ispirto; Yanya'da ise 1456 adet un, 7 adet ispirto fabrikası faaliyet gösteriyordu (Güran, 1997: 262).

XIX. yüzyıldan itibaren değişen ekonomik şartlar Balkan vilayetlerini etkileyerek önemli bir dönüşüme neden oldu. Ancak bu dönüşüm her vilayette aynı seviyede gerçekleşmedi. Balkan şehirleri sanayisi olan büyük yerleşim yerleri, kendi dışındaki piyasalar için üretim yapan kıyı şeritleri ve yalnız yerel pazarın ihtiyacını karşılayacak ölçüde üretim yapabilen yerleşim yerleri olmak üzere farklı özelliklerde gelişim gösterdi (Tütüncü ve Ünal, 2017: 71). Demir yolları ile ulaşım sağlanan, bir limanı bulunan veya liman kenti hinterlandında bulunan bölgeler ekonomik olarak önemli ilerleme kaydetti. 1857 yılı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu inşaa faaliyetlerinin önem kazanmasının ardından İstanbul-Edirne-Şumnu-Ruşçuk demiryolu hattı inşa edildi. Kasım 1866'da ise Rusçuk-Varna demiryolunun yapılması ile Varna Limanı'na bağlanan Rusçuk, tüm Tuna bölgesinin ekonomik ve idari merkezi haline geldi (Çelik, 2007: Engin, 2008: 235-237; 31; Kaya, 2015: 405-406; Topal, 2015: 16). Bununla birlikte Varna-Ruşçuk demiryolunun yapımıyla yoğunlaşan ticari faaliyetler Varna'nın uluslararası ticaretten pay sahibi olmasını sağladı (Kaya, 2015: 412).

Selanik, XIX. yüzyılda Balkanların en önemli ticaret merkeziydi. Özellikle üç demiryolu güzergâhının merkezi konumunda yer alması ticaretteki önemini daha da arttırdı. İç ticaret, şehir merkezinden başka Siroz, Kavala, Kevgili ve Nevrekop beldelerinde yoğunlaşırken, dış ticaretin büyük bir kısmı Selanik ve Kavala limanlarında yapılmıyordu (Sefa, 2017: 56). Uygun

coğrafi konumu ve zengin bir hinterlandın Akdeniz'e tek çıkış özelliğini taşıması dolayısıyla Selanik, Osmanlı Devleti'nin İzmir'den sonraki en önemli dış ticaret limanıydı (Bayram, 2009: 42).

Sonuç

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılla birlikte askeri, idari, ekonomik ve sosyal alanları kapsayan bir dizi ıslahat gerçekleştirdi. Genel anlamda tüm Osmanlı vilayetlerinde gerçekleştirilmek istenilen bu ıslahat çalışmaları Balkan vilayetlerinde geniş bir uygulama alanı buldu. Bu anlamda XIX. yüzyılda Osmanlı'nın Balkan vilayetlerinde pek çok alanda önemli değişiklikler yaşandı. Gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu Osmanlı'nın Balkan vilayetleri gerek benimsenmiş olan "*Nizam-ı Âlem*" siyaseti gerekse sahip olduğu dini, etnik ve kültürel farklılıklar sebebiyle her zaman İmparatorluk içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olmuşlardı. Sahip oldukları coğrafi konum itibarıyla Osmanlı'nın Batı'ya bakan yüzüdürlükler. Dolayısıyla iç gelişmelerin yanı sıra Batı'da yaşanan her türlü gelişmeden ilk etkilenen bölge oldu.

Hem savaşlar ve anlaşmalar hem de idari taksimattaki düzenlemeler vilayetlerin sınırlarına ilişkin sık sık değişiklikler yaşanmasına neden oldu. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl boyunca Balkanlarda hâkimiyet alanının daralmasıyla yüzyılın sonunda doğrudan idaresi altında yalnızca Edirne, İşkodra, Kosova, Manastır, Selanik ve Yanya vilayetleri kaldı. Yine söz konusu yüzyılda pek çok nüfus sayımı gerçekleştirildi. Bunlar yüzyılın ilk dönemlerinde hem yalnız asker ve vergi ihtiyacına yönelik olduğundan hem de bazı bölgelerin sayımlarda yer almaması nedeniyle sayımlarda net veriler elde edilemedi. Ancak yüzyılın başında Balkan vilayetlerinin nüfusunun 4.559.194 olduğu tahmin edilmektedir. Nüfus yapısı içinde pek çok dini ve etnik unsur vilayetlerde orantısız olarak dağınık şekilde bulunmaktaydı. Yüzyılın sonunda ise Osmanlı hâkimiyetinden çıkan vilayetler olmasına rağmen toplam nüfus 4.095.225 olup, etnik ve dini çeşitliliğin hala sürdüğü anlaşılmaktadır.

Sosyal hayatta ise köylülerin yaşamlarında çok büyük değişiklikler olmamakla birlikte hububata dayalı üretim faaliyetleri ve yardımcı ürünlerin temininde bazı gelişmeler meydana geldi. Hububat üretiminin yanında elverişli bölgelerde sanayi ve dışa açılan ekonomi nedeniyle sınai tarım ürünleri yer aldı. Köylülere devlet eliyle kredi, tohum ve hayvan desteği gibi kolaylıklar sağlandı. Şehirlerde sosyal, kültürel, eğitim ve mimari gelişmeler meydana geldi. Şehir merkezlerinin fiziki görünümüne pek çok ihtiyacı bir arada barındıran rıhtımlar, misafirlerin kalabileceği oteller eklendi. Özellikle önemli ticaret bölgelerinde sanayiye dayalı yeni iş kolları yeni meslek

gruplarını ortaya çıkardı. Ancak bu durum eski usul zanaatkârlığa dayalı meslek gruplarını olumsuz bir şekilde etkiledi.

Bu dönemde eğitim sisteminde gerçekleştirilen ıslahatlarla Balkan vilayetlerinde hem devlet eliyle hem de gayrimüslimlerce bilime dayalı eğitim veren pek çok ilk, orta ve lise düzeyinde eğitim kurumu açıldı. Bu eğitim kurumlarında kız öğrencilerin de özellikle orta düzeydeki okullara kadar eğitim aldığı tespit edilmiştir. Eğitimin yaygınlaşması nedeniyle artan okuryazar oranları kütüphanelerin sayısında önemli bir artışa neden oldu.

Sanayi Devrimi'nin etkisiyle XIX. yüzyılda Balkan vilayetlerinde makineleşme döneminin önü açıldı. Basit manada makinelerden ve buhara dayalı teknolojilerden müteşekkil çok sayıda fabrika bulunuyordu. Bunların yanı sıra bir de batı tipi üretime dayalı, karmaşık makine sistemlerinin kullanıldığı fabrikalar açıldı. Demiryolları ve önemli limanlara sahip olan şehirler önemli ticaret merkezleri haline geldi. Balkan vilayetleri genel olarak Osmanlı'nın en önemli sanayi ve ticaret merkezleri arasında yer almış olsa da yaşanan bu gelişmeler Osmanlı'nın ihtiyacını karşılamaktan oldukça uzaktı. Dolayısıyla ithalat ve ihracat dengesi Osmanlı Devleti'nin mali dengesine zarar verecek bir seyir izlemekteydi.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Araştırmacılar çalışmanın fikri, yöntemi, planlanması, yorumlanması ve yazılmasına eşit oranda katkı sağlamıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. Çalışmanın özgünlüğüne dikkat edilmiş, yararlanılan kaynaklar dipnot ve kaynakçada usulüne uygun olarak eksiksiz zikredilmiştir.

Kaynakça

Akarlı, E. D. (1972). *Ottoman population in Europe in the 19th century: Its territorial, racial, and religious composition*. (Unpublished master's thesis). University of Wisconsin-Madison, Wisconsin.

Akşin, S. (1997). *Ana çizgileriyle Türkiye'nin yakın tarihi 1* (1. Baskı). İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık.

Akyıldız, A. (2011). "Tanzimat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, s. 1-10.

Alben, Livaoğlu A. S. (2009). *93 Harbinin Balkan cephesindeki sosyo-politik sonuçları (1877-1908)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Alimoski, S. (2005). *Temettüat Defterlerine göre Manastır Merkez kazasının sosyo-ekonomik durumu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Altıntaş, A. (2005). Makedonya sorunu ve çete faaliyetleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 69-91.
- Armaoğlu, F. (2020). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)* (19. Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Arslan, A. Yıldırım, B. (2013). Fiili bağımsızlık sürecinde Bulgaristan Emeti ve Osmanlı Devleti'nin tutumu (1878-1908). *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 225-238.
- Aydın, M. (1996). Bulgaristan Komiserliği. *Belgeler*, 17(21), 71-120.
- Aydın, M. (1989). *Şarki Rumeli vilayeti* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayraktar, K. (2014). Makedonya sorunu ve Avrupa müdahalesi (1902-1905). *Bilig*, (69), 1-28.
- Bayraktarova, E. (2002). *Osmanlı Devleti-Bulgaristan Prensiği ilişkileri (1878-1908)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Bayram, S. (2009). *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı: 1869-1912* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Behar, C. (1996). *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistiksel yılığı 1500-1927: tarihi istatistikler dizisi cilt 2* (1. Baskı). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Berkes, N. (2018). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (26. Baskı). (A. Kuyaş, Haz.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (1989), II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'eleleri'ne dair. *Osmanlı Araştırmaları*, 9(9), 76-99.
- Buluş, A. (2012). Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden seçmeler: Dindar bir İngiliz kadının gözlemleri ve 19. yüzyıl Osmanlı sanayileşmesinden manzaralar, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 49-61.
- Çağman, E. (2016). 18. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un iaşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in önemi. *Avrasya Etüdleri*, 50(2), 127-151.

- Çayırılı, N. (2001). Osmanlı idaresinde Manastır (Bitola). *Türk Kültürü*, (458), 371-376.
- Çelik, M. (2007). *Tanzimat in The Balkans: Midhat Pasha's governorship in the Danube province (Tuna Vilayeti), 1864-1868* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Elibol, N. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus meselesi ve demografi araştırmaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2), 135-160.
- Engin, V. (2008). "Rumeli Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, s. 235-237.
- Erdoğan, T. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Eyalet'ten Vilayet'e geçiş: 1864-1871 Vilayet Nizamnameleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Ergenç, Ö. (2013). *Osmanlı tarihi yazıları: şehir, toplum, devlet* (1. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erken, İ. (2014). *İşkodra Vilayetinin idari ve sosyal yapısı (1876-1912)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Erken, İ. (2019). *Yanya sancağının idari yapısı ve yerleşim birimleri (1867-1913)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Evcı, T. (2019). *Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gencer, A. İ. (1991). "Ayastefanos Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 225.
- Güneş, M. (2014). Osmanlı dönemi nüfus sayımları ve bu sayımları içeren kayıtların tahlili. *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 221-240.
- Güngör, F. (2017). Türkiye'de millî bankacılığın doğuşunda Memleket Sandıklarının yeri ve önemi. *TURAN-SAM*, 9(36), 645-654.
- Güran, T. (1997). *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistiksel yıllığı 1897: tarihi istatistikler dizisi cilt 5* (1. Baskı). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- İnalçık, H. (2005). Türkler ve Balkanlar. *BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi*, 3, 20-44.

- İnalçık, H. (2017a). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- inalcık, H. (2017b). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (24. Baskı). (R. Sezer, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1973).
- İnalçık, H. (2017c). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi-I: 1300-1600* (1. Baskı). (H. Berktaş, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1994).
- İpek, N. (2011). *Selanik ve İstanbul'da seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Jelavich, B. (2018). *Balkan tarihi I: 18. ve 19. yüzyıllar* (6. Baskı). (İ. Durdu, G. Tunalı, H. Koç Çev.), İstanbul: Küre Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1999).
- Karagülle, D. (2019). *Bosna Hersek'te eğitim (1751-1905)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sivas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Karakuş, S. E. (2018). *Osmanlı idaresinde Edirne (1879-1839)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831* (2. Baskı). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Karal, E. Z. (2007a). *Osmanlı Tarihi VI. cilt: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)* (7. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007b). *Osmanlı Tarihi VIII. cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (6. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914): demografik ve sosyal özellikleri* (1. Baskı). (B. Tırnakçı, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1985).
- Kaya Koyuncu, M. (2015). Osmanlı idaresinde bir Balkan şehri: Varna (1774-1878). *Turkish Studies*, 10(1), 383-418.
- Kayıcı, H. (2012). *Salnamelere göre sosyo-ekonomik yapısıyla Edirne sancağı (1870-1903)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

- Koyuncu, A. (2014). Tuna Vilâyeti'nde nüfus ve demografi (1864-1877). *Turkish Studies*, 9(4), 675-737.
- Köse, O. (2006). Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878–1908). *Turkish Studies*, 1(2), 259-302.
- Murgul, Y. (2016). *Tanzimat Reforms reconsidered: The case study of Tuna Province (1856-1868)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nacar, C. (2019). *Labor and power in the late Ottoman Empire: Workers, managers, and the state, 1872–1912* (1. Baskı). Cham: Palgrave Macmillan.
- Ortaylı, İ. (2016). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi* (5. Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Öztunç, H. B. (2013). *Tanzimat Döneminde ekonomik ve sosyal yönleriyle Manastır şehri* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öztürk, G., Atam Karaçam, Ş. (2011). Temettuat Defterlerine göre 19. yüzyılın ortalarında Priştine. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (30), 283-310.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme (1820-1913)* (1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sefa, L. (2017). *Osmanlı Döneminde Selanik* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı sanayii (1839-1876). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-69.
- Shaw, S. J., Shaw, E. K. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye-II* (4. Baskı). (M. Harmancı Çev.), İstanbul: E Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1976).
- Soyluer, S. (2017). Osmanlı Devleti'nde ağır sanayi yatırımlarına bir örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18(2), 1-23.
- Şemseddin Sami. (2017). *Kâmûs-ı Türkî* (1. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Topal, M. (2015). Balkanlarda bir modernleşme örneği Rusçuk. *Mavi Atlas*, (4), 1-25.

- Tütüncü, G., Ünal, N. (2017). Rumeli’de kadınların çalışma hayatındaki yeri: Klasik Dönemden Modern Döneme. *Kadın/Woman 2000*, 18(1), 63-83.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1977) *Osmanlı Tarihi III. cilt, II. kısım: XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçarol, R. (2019). *Siyasi Tarih:1789-1914 Birinci cilt* (11. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- Ünlü, M. (2009). Uluslararası diplomasi ve Ulahlar. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7(7), 9-26.
- Ünlü, M. (2002) *Kosova Vilayeti'nin idari ve sosyal yapısı, (1877-1912)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Ünlü, M. (1996). *Manastır Vilayeti'nin idari ve sosyal yapısı (1873-1912)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Vatansever, E. (2019). *Bulgar milliyetçiliğinin doğuşu ve Bulgaristan'ın bağımsızlığı (1841-1908)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Yapucu Pullukçuoğlu, O. (1996). *19. yüzyılın birinci yarısında Balkanlarda yünlü kumaş endüstrisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yavuz, N. (2008). Birinci Balkan Harbi ve Selanik’in kaybı. *Gazi Akademik Bakış*, 1(2), 139-154.
- Yetim, F. (2011). Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Döneminde Balkan milliyetçiliği ve Büyük Güçler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25), 285-296.
- Yıldırım, İ. (2001). Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerine bir değerlendirme (1838-1918). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 313-326.
- Yiğit, Y. (2010).Prizren Sancağı’nın idarî yapısı (1864–1912). *History Studies*, 2(1), 114-146.
- Zurcher, E. J. (2017). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (34. Baskı). (Y. Saner, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1993).